

Reactie op de Brief vanuit de Toekomst voor het heden van het onderwijs

Nederland, anno 2020

In het voorjaar van 2020 vroegen we op LinkedIn en Facebook aan Nederland om mee te denken over een brief vanuit de toekomst over het onderwijs voor het heden. De gedachte hierachter was om te ontdekken welke lessen we kunnen leren vanuit de ervaringen van mensen in de tijd van corona, waarbij we specifiek vragen hebben gesteld over de ervaringen in het onderwijs. Door aan mensen te vragen zich te verplaatsen in de toekomst hoopten we antwoorden te ontvangen in de vorm van authentieke gedachten en verhalen om van te leren. Verhalen met inhouden die rijk zijn aan data, waarbij wij onderschrijven dat het verhaal de data is met een ziel (Brown, 2018). Hieronder kun je lezen welke gedachten zijn ontstaan vanuit de verschillende vragen. We hebben geprobeerd om te identificeren welke signalen we kunnen meenemen voor het concretiseren van de onderwijspraktijk om als het ware een 'ingrained future' (letterlijk betekent dit een ingebakken toekomst) te ontwikkelen in het nu. We hebben geprobeerd om de data te vangen in bepaalde thema's. Door middel van de gestelde vragen worden de ervaringen en gedachten van de mensen die hebben gereageerd weergegeven.

Vragen

In de brief vanuit de toekomst stelden we zes vragen; deze zijn hieronder weergegeven. De vragen zijn gesteld in de context van het onderwijs en hun ontwikkelomgeving.

1. Wat was voor jou belangrijk (misschien wel hoogtepunten) in de tijd toen er corona was?
2. Wat vond je ingewikkeld in die tijd?
3. Wat had je niet verwacht te ontdekken en heb je toch ontdekt?
4. Wie was heel belangrijk voor jou in die tijd en waarvoor die persoon?
5. Wat is er echt veranderd sinds corona is geweest waar iedereen nu nog steeds plezier aan beleeft?
6. Dit zou ik nog aan de kinderen en volwassenen willen vertellen (bijv. een mooie ervaring, een prachtig idee, iets moeilijks, een inzicht etc.) over de tijd dat we allemaal in quarantaine waren...

Zoals eerder verwoord wil deze brief een aansporing doen om vanuit de toekomst terug te kijken naar het heden. Daarmee kunnen we vanuit de verkregen narratieve data, met alle voorzichtigheid, identificeren welke signalen we serieus moeten nemen als er een crisis is en waar we rekening mee moeten houden om onze weg te kunnen vervolgen in en na een crisissituatie. Ervanuit gaand dat er zo'n situatie kan

ontstaan en dat we vanuit het onderwijs op dat moment in staat zijn geweest om te reageren of dat we tenminste weten hoe we moeten reageren. Het woord crisis kenmerkt zich in het Grieks door twee aspecten. Enerzijds betekent het scheiden en anderzijds kenmerkt het zich door ziften zodat er dingen naar boven komen (denk aan het ziften van een zeef). Deze brief wil precies deze twee aspecten helder krijgen: scheiden en ziften. Dit om te ontdekken wat levenswaardig is om vast te houden in ons onderwijssysteem en waar we letterlijk van moeten scheiden. De structuur van deze brief is ontstaan door de antwoorden die vanuit de verschillende onderzoeksvragen naar voren zijn gekomen. Daarvoor hebben we ervoor gekozen om niet alleen generiek naar thema's te kijken, maar ook de stem van die ene respondent te laten horen, wanneer we dat relevant achtten.

Hoogtepunt in de tijd van Covid19 (Vraag 1)

Naar aanleiding van de vraag wat het hoogtepunt of het belangrijkste was in de tijd van corona zijn vijf thema's ontstaan: relaties, bezinning, communicatie, gezondheid en ICT. Er wordt aangegeven dat relaties - waarbij het gezin, de familie en vrienden het vaakst worden benoemd - als heel belangrijk worden ervaren. Daarbij wordt aangegeven dat er aandacht was voor elkaar, dat je als kinderen meer ging spelen met elkaar en er werd veel opgemerkt hoe enorm dankbaar je mag zijn met de verbindingen die je hebt met elkaar. Mensen hebben meer betrokkenheid op elkaar ervaren en zeker aan het begin van Covid19-tijd wordt opgemerkt dat iedereen ook even aangewezen was op elkaar in het gezin in huis. Familie- of gezinsrelaties die zich meer op afstand bevonden hadden contact met elkaar via de computer door middel van skype of Facetime.

In deze tijd werd stilgestaan bij het belang van de dingen die we doen. Iemand verwoordde het als volgt: *"De tijd 'gedwongen' krijgen om te reflecteren: wat is belangrijk op je dag? Waar wil je je energie in steken? Wat mis je nu echt?"* Iemand anders leek er haast op aan te vullen door deze zelfde vragen op te werpen maar ook vragen te stellen over hoop en zingeving en wat er echt toe doet. Menig respondent kijkt terug vanuit de toekomst met de opmerking dat Covid19 een tijd was van bezinning, een moment om terug te gaan naar de kern en dat aspecten van 'zien' en 'gezien' worden, belangrijker waren dan ooit. Hoop en moed krijgen van mensen en deze hoop ook doorgeven aan anderen was kenmerkend voor deze tijd: *'We gaven echt om elkaar en lieten dit zien door te bemoedigen en verbonden te zijn'*. Er werd veel moeite gedaan om elkaar goed in de gaten te houden.

Een respondent benoemde als hoogtepunt het beschikbaar stellen van mooie muzieknnummers om naar te luisteren (daarmee ging deze respondent nog verder terug vanuit de toekomst!). Vanuit de reacties valt op dat mensen meer oog leken te krijgen voor de natuur en de nabije omgeving. *“De lucht was blauw geworden, zonder al die condens strepen van vliegtuigen.”* Men voelde heel nadrukkelijk in deze tijd dat thuis de basis is. Minder op zoek naar extern geluksgevoel en gewoon weer thuis zijn. Communicatie wordt hier opgevat als elk contact dat we met elkaar hebben gehad in deze tijd. Op de een of andere manier straalt door alle reacties heen dat we, ondanks de afstand, ook heel dichtbij elkaar konden zijn in onze gedachten.

Bij velen is het besef ontstaan dat wanneer je elkaar in het ‘echt’ niet meer kunt zien, de betekenis van elkaar zien des te waardevoller wordt. Daarbij wordt benoemd dat ‘op een of andere manier contact hebben en houden’ als heel belangrijk is ervaren. Daarbij is gebruik gemaakt van filmpjes om met kinderen te communiceren. Contacten met ouders, teamleden, coaches, leerlingen: samen online lachen en ontdekken hoe het met iedereen ging. Er heeft als het ware een herwaardering plaatsgevonden van contact. Een aantal benoemden tevens dat om contact te ervaren, ondanks dat het fysiek op afstand was, voortdurend is gezocht naar verbinding. Gezondheid, veiligheid en hygiëne zijn thema’s die ons allemaal bij zijn gebleven uit deze tijd. Een enkeling benoemt hierbij ook dat deze tijd heel veel vroeg van onze zelfdiscipline en dat betekende ook: stoppen met werken op een bepaalde tijd.

In de tijd van Covid19 is er bij onze respondenten innovatiekracht, creativiteit, flexibiliteit te zien geweest van mensen en kinderen. Deze werd ondersteund door veel saamhorigheid, vertrouwen en dankbaarheid. Saamhorigheid om er echt te zijn voor elkaar en dankbaarheid voor juffen en meesters in het onderwijs. Veel opmerkingen gaan over het feit dat we ontdekten dat leerlingen veel meer eigenaar konden zijn van hun leerproces en dat er *“minder ruimte was voor imagebuilding omdat de groepsdruk deels ook was weggevallen”*, aldus een respondent. Er is veel vrijheid ervaren bij het uitvoeren van de lessen in de online-praktijk.

Een aantal respondenten benoemen de versnelling die is ontstaan op ICT-gebied in het onderwijs. Daaraan gekoppeld wordt de enorme veerkracht van onderwijsdeelnemers benoemd. Zowel kinderen als onderwijspersoneel leerden heel snel nieuwe ICT-vaardigheden.

Ingewikkeld (Vraag 2)

In de tweede vraag van het onderzoek vroegen we naar ingewikkelde zaken ten tijde van corona. Na analyse van de opmerkingen zijn er een viertal subthema’s gedestilleerd die we ontdekten uit de antwoorden. Ten eerste is aangegeven dat sommige mensen de fysieke afstand ingewikkeld vonden. In de tweede plaats benoemden mensen de rolverwarring tijdens het thuis werken. Alles leek door elkaar heen te lopen. Communicatie en informatie vormen het derde punt van aandacht en tot slot benoemden mensen allerlei aspecten die te maken hebben met gevoelens. De thema’s worden

hieronder kort uitgelegd aan de hand van samenvattingen van opmerkingen van de respondenten.

Het gemis van fysiek contact wordt het meest genoemd als antwoord op de vraag wat ingewikkeld was in de tijd van Covid19. Daarbij wordt vooral de verbinding gemist. Het houden van afstand en voortdurend ‘in gesprek zijn’ door middel van schermen. Daarbij benoemt een enkeling dat daarbij non-verbale signalen gemist werden in het contact. Spontaan bij familie of bekenden langsgaan was ineens heel ingewikkeld geworden. Contact werd heel nadrukkelijk gearrangeerd en doelmatig. Het intermenselijke contact door de social distancing was afwezig.

Het thuiswerken deed een beroep op de verschillende rollen die mensen hebben. Hoe geef je kinderen voldoende aandacht en zorg je toch voor een duidelijke grens? Het combineren van werk en privé is daarbij meermaals benoemd. Hoe houd je balans? Hoe bied je structuur aan? Hoe geef je begeleiding aan verschillende leeftijden? Er was continue sprake van rolwisselingen. Een intern begeleider benoemde de worsteling met de vraag: *‘Doe ik de dingen wel goed, hoe houd ik leerlingen, leerlijnen en collega’s in beeld?’* Daarbij opgemerkt dat de vrijheid werd gemist om te kunnen gaan en staan waar je wilt.

Communicatie en het krijgen van informatie leidde tot onduidelijkheid. Er waren uit verschillende gremia veel adviezen: *“De school wel gelijk weer open of over drie weken weer open (of toch niet)”*. Alhoewel de respondenten hierover wel verschilden in opvatting geeft de beantwoording op deze vraag weer dat de digitale media niet altijd ‘helpend’ was door het ontbreken van interactie en antwoord krijgen op de vraag naar de duur van dit proces. *“Niks is zeker”*, zei een respondent, *“zelfs de dingen die je leven leefbaar maken waren er niet meer”*. Ingewikkeld waren dingen als structuur vinden, alle dagen die op elkaar lijken, de hoeveelheid informatie die ouders kregen en de vele verwachtingen van buitenaf waarover werd gecommuniceerd.

Er waren ook gevoelens van onzekerheid over de toekomst, over kwetsbaarheid die mensen hebben en onzekerheid over de veiligheid (onder andere: werken de maatregelen überhaupt wel?) en het inkomen zijn ingewikkeld. Daarnaast het onzekere gevoel over het verliezen van de regie. Een respondent gaf aan het ingewikkeld te vinden dat er voor leerlingen niet meer aandacht was voor persoonlijke ontwikkeling, maar wel voor cijfers. Aan de praktische kant werd het tekort aan beschermingsmiddelen benoemd en de sterke focus op de ziekenhuizen, terwijl het leek of andere sectoren binnen de zorg het nakijken hadden, zoals bijvoorbeeld mensen met een beperking (een respondent).

Verrassende ontdekking (Vraag 3)

Respondenten gaven aan verrassende ontdekkingen te hebben gedaan rondom thema’s als werken in digitale leeromgevingen, aspecten van veerkracht, flexibiliteit, verbondenheid en omgaan met gevoelens in veranderingen.

Rondom het digitale werken wordt geschreven dat lessen veel effectiever zijn opgebouwd omdat de instructiemomenten niet

te lang moesten duren. Een aantal geven aan veel kritischer naar hun eigen instructie te hebben gekeken. Veel respondenten geven ook aan dat ze verrast waren dat ze in staat bleken te zijn om online les te geven. De ontdekking dat er veel mogelijk is in de digitale omgeving, wordt een aantal keren benoemd. *“Mijn digitale talenten!”*, gaf een respondent aan als ontdekking. Eén respondent benoemt het aangenaam verrast zijn over het betekenisvol videobellen met kleuters.

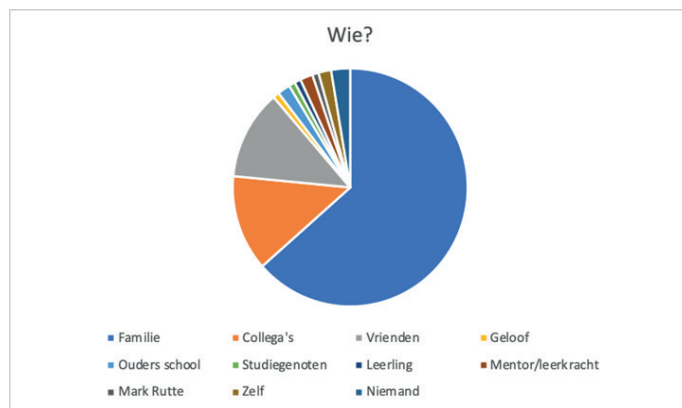
Een onverwachte ontdekking, en door velen benoemd, is de flexibiliteit van mensen wanneer het erop aankomt. De veerkracht en het aanpassingsvermogen van mensen in de ontstane situatie wordt benoemd. Een ontdekking is tevens dat mensen bij ontwrichtende ervaringen opnieuw gaan zoeken naar betekenis in elkaar, de wereld, het geloof etc. De vertraagde tijd leverde échte tijd en aandacht op. Iedereen werd gedwongen de vertraging in te gaan. Veel dingen namen meer tijd in beslag *“omdat de vanzelfsprekendheid en het bepaalde gemak dat we hadden”*, was weggefallen. Verveling en rust leverde fijne dingen op zoals het doen van spelletjes, staren, in de tuin rommelen en lezen. Een respondent beschreef het als volgt: *“Het gaat zoals het gaat en wat kan. Ik kan en mag het accepteren. Een collega stuurde mij een kaartje met ‘hou het luchtig’, met een prachtige luchtballon! Relativeren en inzetten voor het belangrijkste belang mag dus.”* *“Door stilstand ontstonden er mooie nieuwe gesprekken met andere invalshoeken met de kinderen”*, aldus een respondent.

De gevoelens van dankbaarheid zijn voor veel personen toegenomen, verbinding en verbondenheid worden hieraan gekoppeld. Dit wordt omschreven als mooie, leerzame ontmoetingen. Fysiek afstand betekende niet dat er geen verbondenheid meer was. Ontdekken wie je vrienden zijn in deze tijd en het goed hebben met je gezin en familie zijn andere benoemde thema's. Empathie en de bereidheid om de ander te helpen zijn sterk naar voren gekomen; elkaar een 'hart-onder-de-riem' willen steken. Een aantal jongeren gaven aan hoe belangrijk school en vrienden zijn en dat die 'dagelijkse dingen' als contact zo enorm gemist kunnen worden. Een aantal opmerkingen zijn gemaakt door respondenten over spontaan anderen dingen doen en leren, ontdekken dat je nieuwe hobby's krijgt en jezelf kunnen vermaken. Kinderen geven aan dat ze door deze tijd een ander spel ontwikkelden in hun eigen thuisomgeving. Anderen ontdekken plezierig dat ze 'juf' kunnen zijn van hun eigen kinderen, dat creativiteit en vindingrijkheid, het vinden van oplossingen in deze tijd belangrijke aspecten zijn. Een aantal mensen hebben ontdekt dat thuiswerken ingewikkelder was dan ze gedacht hadden omdat er combinaties gemaakt moesten worden met het verzorgen en begeleiden van kinderen in huis waarbij het eigen werk ook door moest gaan. Online werken is door sommigen mede daardoor benoemd als vermoeiend. Een aantal kinderen en jongeren geven aan dat het hebben van geen school saai kon zijn en niet leuk. Een jongere zei: *“Dat lang thuis zijn en niet naar school gaan eigenlijk niet zo leuk was als ik misschien ooit had gedacht.”* De rol van leerlingen wordt bij deze vraag ook een aantal keren benoemd. Daarbij wordt aangegeven dat we leerlingen veel meer moeten betrekken bij het ontwerpen van onderwijs, dat leerlingen heel graag willen leren, dat er

sommige kinderen zijn die enorm voordeel hebben gehad van het thuisonderwijs en dat kinderen zich tegenover schoolwerk anders zijn gaan gedragen dan verwacht (bij de laatste is het onduidelijk hoe dit precies moet worden uitgelegd).

Belangrijke personen (Vraag 4)

Hieronder is grafisch weergegeven welke mensen als belangrijke mensen worden gezien in de tijd van Covid19. Sommige respondenten hebben meerdere mensen benoemd bij hun antwoord.

Familie wordt het meest benoemd als belangrijk (73x), daarnaast zijn collega's (14x) en vrienden (14x) belangrijk.

Familie wordt als meest waardevol beschouwd en gezien als 'inner circle' waar je dilemma's mee bespreekt, belangrijke dingen mee oppakt en het vormt de basis waarop je kunt terugvallen. Familie voorkomt eenzaamheid en zorgt voor gezelligheid en positiviteit. Familie zorgt er ook voor dat je een basis hebt voor reflectie om met elkaar te kijken hoe je het goed had met elkaar in en om huis. Een aantal opmerkingen die gemaakt zijn rondom familie zijn bijvoorbeeld:

“Mijn dochter, die laat je altijd lachen en mijn man. Samen ontdekten we hoe we dit gaan aanpakken”, of, *“Echtgenoot en kinderen, daar val je op terug, dat is de basis.”* of *“Vriendje, papa, mama, zus, opa, oma en oma. Ze zijn belangrijk omdat ik heel veel van ze houd.”* en *“Mijn vader omdat ik met hem aan mijn Tomos ben gaan knutselen, wat een leuk tijdverdrijf is.”*

Het meest genoemd na familie zijn de collega's van het werk en vrienden. Het elkaar door deze tijd helpen, leren samen online onderwijs te maken, elkaar steunen, tips uitwisselen om online onderwijs te verbeteren en elkaar te inspireren. Vrienden zijn belangrijk voor het relateren van de situatie zoals deze zich aandiende, los te komen van dingen die iedereen meemaakte en ook om met elkaar de zorgen van de familie te delen.

De overige genoemde personen worden één, twee- of driemaal genoemd. Daarbij geeft een respondent aan enorm geholpen te zijn door twee leerkrachten van de school omdat *“Juf x en juf y altijd voor me klaar staan.”*

Echte verandering (Vraag 5)

We vroegen in de enquête welke dingen er echt veranderd zijn sinds corona, waar iedereen nu nog plezier aan beleeft. De opvattingen hierover richten zich op onderwerpen als digitale mogelijkheden, saamhorigheid en verbondenheid, waardering, effectiviteit van lesinstructie, milieu, onderwijsverbetering en het 'zelf'-verstaan. De genoemde aspecten worden hieronder toegelicht.

Het werken met verschillende vormen van onderwijs is iets dat blijft bestaan. Interactie en begeleiding op afstand gaat nog beter worden ingezet, ook voor kinderen die langdurig ziek zijn. Thuisonderwijs wordt meer gewoon en er is daarin veel voortuitgang geboekt. Het online lesgeven kunnen we nu namelijk goed (nog even los van de vraag wat we er precies onder verstaan). We zijn voor het werk ook veel minder onderweg omdat we de switch hebben gemaakt naar meer thuiswerken. Er is vertrouwen dat professionals verantwoordelijkheid nemen in het thuiswerken. Zeker bij die situatie waar, wanneer er vertrouwen is, fysieke nabijheid niet altijd nodig is. Voor volwassenen die een studie volgen is distance learning meer ontwikkeld en wordt dit ook daadwerkelijk uitgevoerd. Blended learning is echt de norm geworden. Vergaderen doen we zoveel mogelijk met teams en andere vormen van video conferencing.

Ouderbetrokkenheid is in positieve zin toegenomen. Op alle fronten is het samen zijn van belang en daarbij doen we ook iets voor de ander. Onderwijsteams zijn hechter geworden, welzijn van eenieder staat voorop, resultaten die behaald worden zijn niet meer zo belangrijk. Wat we zien is bewuste zorg voor elkaar, echte verbondenheid. De mooie initiatieven die zijn bedacht, worden uitgevoerd. Ons denken kenmerkt zich door meer flexibiliteit omdat we met elkaar leven en leren. Dat heeft Covid19 ons geleerd. We zien vriendelijkheid, werken samen en ervaren gemeenschapszin. We staan dicht bij elkaar en sociale interactie is waar het om draait in het onderwijs. Door Covid19 gaan we spontaan bij iemand langs en maken we op een creatieve manier plezier en hebben we lol samen. Iedereen die elkaar tegenkomt groet elkaar!

Het is mooi om te zien dat Covid19 ons heeft geleerd om waardering te hebben voor de dingen om ons heen. Mensen waarderen de rust en hebben door deze ervaringen geleerd om andere keuzes te maken met betrekking tot het fenomeen tijd. Er is ook meer aandacht voor de kleine dingen en momenten, minder haast en vluchtigheid. Covid19 heeft ons geleerd waar het leven echt om draait namelijk om verbinding en omzien naar elkaar. Contact hebben met elkaar wordt gewaardeerd. In het onderwijs is te zien dat we vertrouwen op het eigenaarschap van leerlingen en hun lerend vermogen. Een rijk beschikbaar aanbod geeft hun die mogelijkheden. We realiseren ons dat welzijn boven welvaart staat. We waarderen en respecteren de mensen die voor ons zorgen en naar ons omzien zoals het gezin, zorgpersoneel en vrienden. We genieten van kleine dingen.

Er wordt minder autogereden, er zijn minder zakelijke en vakantiereizen en mede daardoor is er minder vervuiling. Het milieu is er beter aan toe tijdens en wellicht ook na Covid19. Er is klimaatverbetering opgetreden en files zijn verminderd.

Ons leven speelt zich dichterbij af in onze eigen omgeving met minder producten die van ver komen, we koken gezonder en proberen nieuwe gerechten uit. We genieten van de natuur; we zien meer vogels en de lucht is schoner.

In de scholen zie je slechts nog instructie die ertoe doet. Kort, krachtig en effectief. Begeleiding van leerlingen is belangrijker dan lange instructies. Onze vergadereffectiviteit is toegenomen in de scholen; ook dat doen we veel meer online. De tijd met leerlingen wordt efficiënter besteed. Een respondent geeft aan dat er niet zoveel is veranderd rondom het lesgeven voor deze persoon: *"Ik beleef aan lesgeven nog steeds plezier."* Het onderwijs is veel flexibeler geworden en we vertrouwen op het eigenaarschap van leerlingen en hun lerend vermogen. Dit kan omdat er een rijk onderwijsaanbod voorhanden is. Er is volop interesse in de leefwereld van leerlingen en leerbelang van de leerlingen bepaalt de invulling van het curriculum. Leerlingen hebben eigenaarschap omdat dit hen helpt om goed, vanuit motivatie, aan de slag te kunnen gaan. School is een veel groter begrip geworden dan het aanleren van feitelijke kennis. De scheiding tussen leven en leren is weg en *'het tijdperk van politiegagent spelen, is verleden tijd'*, aldus een respondent.

We hebben ontdekt dat veel obstakels zijn ingegeven door angst voor veranderen, terwijl dit geen werkelijke obstakels zijn. Loslaten en op jezelf aangewezen zijn, kunnen we doordat we aanpakken wanneer het moet en loslaten wanneer het kan. Dingen kunnen anders en tegenslagen zijn een stimulans voor verandering. Er is veel lef om dingen gewoon te doen en dingen op een nieuwe manier te doen. Mensen hebben zichzelf meer ontdekt, waarbij mensen ook hobby's hebben ontdekt bij zichzelf die voor Covid19 nog niet aanwezig waren. De ratrace voor Covid19 is acuut gestopt en we denken nu weer na over dingen die zo vanzelfsprekend leken. Er is een voor- en na Covid19 kalender.

Tot slot noemen respondenten nog een aantal zaken waar we nog steeds plezier van hebben zoals uitslapen, minder werken, succeservaringen, een-niet leidende agenda, vrijheid aan de kinderen geven, muur met dagplanning en schilderijen, thuisbezorgen van maaltijden, opgeruimde kamer, sporten, papieren post en boodschappen doen.

School als plek voor ontmoeting en verbinding... (vraag 6)

Op de vraag wat de respondenten nog mee willen geven, herkennen we een viertal thema's. Ten eerste zijn er veel opmerkingen gemaakt die gaan over relaties, vrienden en familie. Het tweede thema gaat over het zien van de kleine dingen. Het derde thema is gericht op zaken die zorgen voor geluk en dankbaarheid. Het vierde thema kenmerkt zich door verscheidenheid waarbij onderwerpen als zingeving en diversiteit naar voren komen.

Veel opmerkingen worden gemaakt over het waarderen van de relaties die je hebt, en *"hoe je met elkaar tot mooie creatieve oplossingen komt om toch de essentiële dingen draaiend te houden: onderwijs is daar een mooi voorbeeld van"*, aldus een respondent. Aspecten van denken aan elkaar, elkaars aanwezigheid en communicatie koesteren,

elkaar ondersteunen, geduld en aandacht geven, naar elkaar omzien. Het houdt in dat we elkaar in de basis vertrouwen en vandaaruit dingen kunnen loslaten en laten gebeuren. Dit wordt ondersteund door opmerkingen van respondenten door te schrijven *“...echt contact is waardevol, geniet van het anders zijn van een ander.”* of *“De veerkracht, creativiteit en solidariteit van ‘de mens’ in moeilijke situaties!”*, aldus een respondent. Het waarderen van de relaties gaat gepaard met opmerkingen over het hebben van geduld en aandacht voor elkaar, weten hoe belangrijk de mensen zijn die van je houden. Kinderen hebben een rol in de vraag over wat we nog willen meegeven omdat zij bijvoorbeeld stoeptekeningen maakten voor oudere mensen om naar te kijken, kaarten stuurden en omdat er veel tijd werd doorgebracht met kinderen omdat deze thuis onderwijs volgden. Een respondent benoemd daarbij dat we absoluut niet moeten vergeten *“hoe belangrijk het sociale aspect van het onderwijs is.”* Een respondent schreef heel passend hierbij: *“Ik heb geleerd dat school leuk is, omdat de juffen en meeste klasgenoten leuk zijn. Het is fijn om mijn schoolwerkjes bij de juf en de andere kinderen te doen”*. Tijd en ruimte voor verbinding tussen docenten en leerlingen is van belang in het kader van persoonlijke ontwikkeling. Een respondent benoemd dat het misschien een idee is om dan de standaard curriculum zaken in de online omgeving te doen zodat verbinding op school kan plaatsvinden in ontmoeting. Het gaat niet alleen om het welzijn en de beleving van leerlingen maar ook om de groep daaromheen te weten ouders en het gezin. Een andere respondent merkte op dat het lastig was om *“...kinderen echt te zien, dat ik onder de indruk ben van de inzet van ouders en kinderen en dat we graag zien dat er mogelijkheden komen om kinderen in de bovenbouw hun executieve functies uit te breiden door thuiswerk onder schooltijd te faciliteren.”* Mensen hebben *“veerkracht, creativiteit en solidariteit in moeilijke situaties”*, aldus een respondent. De kracht van creativiteit en veerkracht in zo’n bijzondere tijd wordt meerdere malen genoemd door respondenten. Menig respondent geeft aan dat het vooral de kleine dingen waren die ertoe deden. Dit geldt voor het aantal vierkante meters waarbinnen we ons moesten begeven als zowel de kleine gebaren van geluk. Een respondent noemde het een reset tot versimpeling van het leven. Deze was nodig om de toekomst weer goed tegemoet te kunnen treden. Grootheid in het leven is niet altijd nodig. Het zijn juist de kleine dingen die het verschil maken. Aspecten van geluk en dankbaarheid zijn het derde thema dat we ontdekten uit de vraag wat eenieder nog graag mee wilde geven als herinnering van deze tijd. De thema’s passen bij elkaar. Respect voor het leven en vertrouwen zijn aspecten die zorgdragen voor geluk en dankbaarheid. *“Wees dankbaar voor alles wat je wel hebt, en blijf niet kijken naar de dingen die je niet hebt”*, aldus een respondent. Het niet vanzelfsprekend zijn van het leven benadrukte het belang van dankbaarheid voor dit leven. Een respondent (we denken een leerling) schreef *“Dat je niet zo erg moet zeuren over school want het kan zo je laatste schooldag van het jaar zijn.”* Een andere passende opmerking die hierbij past *“Dat we met zijn allen vooral heel erg moeten beseffen hoe kostbaar het leven is en dat school een belangrijk gebouw is in het leven van kinderen. Maar dat we de inhoud met elkaar moeten gaan veranderen. Dat het kijken naar kinderen veel meer centraal komt te staan en het echt ‘zien’ van kinderen i.p.v. het denken te weten. Ik hoop dat*

ouders beseffen dat het beste zijn in iets, uiteindelijk compleet onbelangrijk is omdat het gaat om omkijken naar elkaar en jezelf ontwikkelen op je eigen niveau.”

Veel respondenten willen vertellen over de waarde van de dingen die we doen. Beseffen we voldoende waarvoor we doen wat we doen? Een respondent sloeg voor een samenvatting rondom dit thema voor ons de spijker op zijn kop. We willen u daarom tot slot van deze presentatie van resultaten, deze opmerkingen gunnen.

“Een systeem is iets wat iemand (ooit) bedacht heeft. Een proces is wat gebeurt, waar acute situaties onderdeel van uitmaken. Zo’n proces kan nooit in een systeem gedrukt worden. Een systeem kan wel (her)overwogen worden n.a.v. een doorlopen proces. Moeten we nog altijd doen wat we (ooit) bedacht hebben? Welke waarden hebben wij in het proces meegemaakt en doorgemaakt en wat heeft ons dit opgeleverd? Zijn deze ervaringen en waarden te vangen in een systeem? Zijn onze kinderen, die nu geslaagd zijn zonder centraal examen anders of minder? Of juist flexibeler en ondernemender? Wat willen we eigenlijk voor onze toekomstige medewerkers/collega’s en als volwaardig medemens? Is bij ‘examineren’ dan niet het gehele proces en de persoonsvorming vele malen belangrijker dan de cijfertjes (die blijkbaar dus niet altijd nodig zijn)? Samen beleven, (over)leven, discussiëren, sparren, ervaren, gaan levert prachtige kwaliteiten op! Waardevol!”

Kortom terugkijkend naar de Covid19 periode blijkt dat het ons als Nederland veel heeft gedaan. De bovenstaande oogst laat zowel positieve als negatieve opbrengsten zien. Toch overheerst het positieve, tenminste als het ons lukt om de opgedane en benoemde ervaringen te benutten. Dat betekent voor het onderwijs dat er meer een beroep kan worden gedaan op de verantwoordelijkheid van kinderen c.q. leerlingen, ouders en de onderwijsprofessionals. Dat we de school gaan zien als een plek waar ontmoeting en verbindingen kunnen plaatsvinden en waar vanuit wederzijds vertrouwen geleerd wordt. Vanuit kwetsbaarheid zal dit bijdragen aan meer levenswaardig onderwijs. Een verlangen dat door velen wordt gedeeld na de Covid19 tijd. Wellicht dat we dan ook samen beter voorbereid zijn op de onzekere toekomst.

105 mensen hebben antwoorden geformuleerd op de gestelde vragen. De onderverdeling van leeftijd is weergegeven in de onderstaande tabel.

7. Mijn leeftijd ligt

